УДК 81′28

Намазали Мустафаев

БОРЫНГЫЛЫКНЫ САКЛАГАН ФӘНГӘ БАГЫШЛАНГАН ГОМЕР
(академик Мамедага Ширалиев истәлегенә багышлана)

Данная статья посвящена жизни и научной деятельности выдающегося азербайджанского ученого-языковеда, доктора филологических наук, основоположника и главного редактора всесоюзного научно-теоретического журнала «Советская тюркология», созданного в 1970 году, Мамедаги Ширали оглу Ширалиева. Фундаментальные исследования М. Ширалиева, связанные с развитием азербайджанской диалектологии, получили высокую оценку многих международных организаций не только на всесоюзном, но и на мировом уровне. Автор статьи подробно описывает главные этапы научной деятельности данного ученого.

Ключевые слова: Мамедага Ширалиев, языкознание, азербайджанская диалектология, диалект, азербайджанский язык.

This article is devoted to the life and scientific activities of Mammadagi Shirali oglu Shiraliyev, an outstanding Azerbaijani linguist, doctor of philological sciences, founder and editor-in-chief of the all-Union scientific theoretical journal «Soviet Turkology», created in 1970. M. Shiraliyev's fundamental research related to the development of Azerbaijani dialectology was highly appreciated by many international organizations not only in the Soviet Union, but throughout the world. The author of the article describes in detail the main stages of the scientific activity of this scholar.

Keywords: Mamedaga Shiraliyev, linguistics, Azerbaijani dialectology, dialect, Azerbaijani language.

Академик Мамедага Ширалиев 1909 елның 13 сентябрендә Азәрбайҗанның борынгы Шамахы шәһәрендә хезмәткәр гаиләсендә туа. Урта белемне Бакуның 18 нче мәктәбендә ала. 1927 елда Азәрбайҗан дәүләт университеты (1930 елда Педагогия институтына үзгәртелә) көнчыгыш факультетының тел бүлегенә укырга керә, аны тәмамлаганнан соң, Азәрбайҗан ССРның Агдам районына укытучы итеп эшкә җибәрелә.

Агдам шәһәренең Агрохимия техникумында хезмәт эшчәнлеген башлап җибәргән М. Ширалиев 1931–1933 елларда азәрбайҗан теле укытучысы, шулай ук техникумның уку-укыту бүлеге мөдире булып эшли. Нәкъ менә шушы елларда ул борынгылык эзләрен саклаган диалектлар һәм сөйләшләр турындагы фән белән тирәннән кызыксына башлый.

Үзенең «Төрки телләр тарихы өчен яңа диалект мәгълүматлары» дигән мәкаләсендә академик М.Ш. Ширалиев болай дип яза: «...Зур тел белгечләренең, язма истәлекләр телен анализлаганда, телнең

бәхәсле мәсьәләләрен диалект материалларына мөрәҗәгать итеп хәл итүләре очраклы түгел». Һәм шуңа күрә ул Россиянең күренекле шәркыятче галиме П.М. Мелиоранскийның түбәндәге фикерен һәрвакыт югары бәяли: «...современные диалекты сохраняют часто, как показало уже неоднократное наблюдение, многие формы и слова, недошедшие до нас в сравнительно новых письменных источниках, представляют таким образом драгоценное часто незаметное пособие для понимания и отчасти лингвистического разбора наиболее древних памятников».

Яшь галим Кавказ арты территориясендә һәм Азәрбайҗан районнарында төрле экспедицияләрдә актив катнаша, диалектлар һәм сөйләшләр турында материаллар җыя, азәрбайҗан һәм кавказ телләре арасындагы үзара мөнәсәбәтләр проблемалары белән кызыксына.

М.Ш. Ширалиев та, аның иптәшләре – талантлы яшь галимнәр А. Дамирчизадә һәм М. Гусейнзадә дә Азәрбайҗанның танылган тел белгече Бәкер Чобанзадәнең аспирантлары булалар, остазлары аларның тел белеменең төрле өлкәләрендәге фәнни эзләнүләренә юнәлеш биреп тора. Бу галим соңыннан репрессиягә эләгә.

1941 елның маенда М. Ширалиев үзенең «Баку диалекты» дигән фундаменталь тикшеренүен тәкъдим итә. Ул төрки диалектларны һәм сөйләшләрне өйрәнүгә багышланып, филология фәннәре кандидаты гыйльми дәрәҗәсен алу өчен языла, соңыннан галим тарафыннан тудырылган азәрбайҗан диалектологиясе фәненең нигезенә ята.

Үзенең фәнни эшчәнлегендә ул милли кысалар белән генә чикләнми, ә тәвәккәллек күрсәтеп, фәнни тикшеренүләре белән халыкара мәйданга атлый. 1941 елда М. Ширалиев «Азәрбайҗан теленең диалогы һәм сөйләме» дигән мәкаләсен яза, анда беренче тапкыр, географик принципка таянып, азәрбайҗан теле диалектларының фәнни классификациясен тәкъдим итә. Бу мәкалә азәрбайҗан галимен бөтенсоюз дәрәҗәсендә күрсәтергә, азәрбайҗан теленең диалектлары һәм сөйләшләре белән кавказ телләре арасындагы үзара бәйләнешкә галимнең мөнәсәбәтен ачыкларга, совет тюркологиясенең алга таба үсешенең төп проблемаларын билгеләргә мөмкинлек бирә. Тәкъдим ителгән классификация 1959 елда UNESCO тарафыннан нәшер ителгән «Fundamental türcice» китабында чагылыш таба.

Әмма фашистлар Германиясенең СССРга каршы сугыш ачуы аркасында, яшь галим үзенең күп кенә фәнни планнарын тормышка ашыра алмый кала. Сугыш чорының гаять зур кыенлыкларына карамастан, бөтен совет халкы белән бергә, Азәрбайҗанның тылдагы күп кенә фән, мәдәният һәм сәнгать әһелләре дә Ватанны яклау өчен бөтен тырышлыгын куя. 1942 елда М.Ш. Ширалиев Азәрбайҗан дәүләт университетына эшкә күчә. 1942–1945 елларда ул – азәрбайҗан тел белеме кафедрасы мөдире һәм филология факультеты деканы, ә 1945 елдан – Азәрбайҗан дәүләт университеты проректоры булып эшли.

Совет халкы өчен фаҗига тулы бу чорда да ул үзенең фәнни эшчәнлеген туктатмый. 1942 елда галимнең «Азәрбайҗан диалектологиясе» китабы басылып чыга, анда беренче тапкыр азәрбайҗан диалектлары һәм сөйләшләренең аваз составы һәм фонетик күренешләрнең, аларның морфологик үзенчәлекләренең тасвирламасы бирелә, аларның әдәби телдән аермалары характерлана.

1943 елда, СССР Халык Комиссарлары Советы каршындагы Югары мәктәп эшләре буенча Бөтенсоюз комитетының Югары аттестация комиссиясе тарафыннан Мамедаги Ширалиевка филология фәннәре докторы гыйльми дәрәҗәсе һәм профессор исеме бирелә. Тылдагы тырыш хезмәте өчен, профессор М. Ширалиев «Кавказ оборонасы өчен» (1944), «Бөек Ватан сугышында хезмәт батырлыгы өчен» (1946) медальләре белән бүләкләнә.

1945 елда Азәрбайҗан Республикасы тормышында зур вакыйга була. Бу вакытта Азәрбайҗан дәүләт университеты белән янәшә Фәнни үзәк оештырыла һәм эшли башлый. 1945 елның 27 мартында Азәрбайҗан ССР хөкүмәте Азәрбайҗан Фәннәр академиясен раслый. Бу чорда, 1945–1946 елларда, профессор М.Ш. Ширалиев Азәрбайҗан дәүләт университетында проректор вазифаларын башкара.

1947 елда М.Ш. Ширалиев «Азәрбайҗан теле диалектларын өйрәнү» дип исемләнгән яңа мәкаләсен бастырып чыгара, анда беренче мәртәбә азәрбайҗан теле диалектлары һәм сөйләшләре белән кавказ телләре арасында үзара бәйләнеш проблемалары яктыртыла, азәрбайҗан телендә кыпчак элементларының булуын раслау юнәлешендә берничә яңа факт китерелә. Шул ук мәкаләдә галим совет тюркологиясенең кайбер алга таба үсеш проблемаларын билгели, тел тарихын өйрәнүнең мөһимлеген ассызыклый. Шунысын билгеләп үтәргә кирәк, галимнең әлеге мәкаләсе совет һәм чит ил монографияләрендә үзенең лаеклы урынын ала. Профессор М.Ш. Ширалиев исеме Азәрбайҗанда гына түгел, аннан читтә дә билгеле була.

1949 елда профессор М.Ш. Ширалиев Азәрбайҗан ССР Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы итеп сайлана һәм шул ук елда Тел институтының беренче директоры итеп билгеләнә. Шунысы әһәмиятле, аның «Баку диалекты» монографиясе 1949 елда аерым китап булып дөнья күрә һәм соңыннан яңадан басыла. Бу китапка бәяләмәсендә СССР Фәннәр академиясе академигы Н.К. Дмитриев болай дип язган: «М. Ширалиева с полным основанием можно назвать основателем азербайджанской диалектологии, стоящей на уровне современной науки».

1950 елда профессор М.Ш. Ширалиев азәрбайҗан теле диалектларын һәм сөйләшләрен чагыштырма планда өйрәнә башлый. Үз тикшеренүләренең нәтиҗәләрен ул «Азәрбайҗан теле диалектларын өйрәнү» (фонетик материалда) дигән фәнни хезмәтендә тасвирлый.

Бу уңайдан казакъларның зур телче галиме, Казакъстан Республикасы Милли академиясе академигы Ш. Сарибаевның фикере кызыклы: «Казакъ диалектологиясендә каршылыклы мәсьәләләр күп,

шуларның берсе – диалектлар классификациясе. Азәрбайҗанның күренекле тюркологы М. Ширалиев төрки дөньяда бу максатны билгеләде», – дип яза ул.

1951 елда Фәннәр академиясенең Әдәбият һәм тел белеме институтында профессор М.Ш. Ширалиев җитәкчелегендә беренче тапкыр диалектология бүлеге төзелә һәм танылган галим аның тәүге җитәкчесе була.

1953 елда Болгария Халык Республикасы хөкүмәте чакыруы буенча профессор М.Ш. Ширалиев София шәһәрендәге Изге Климент Охридский университетына эшкә күчә, анда 1953/1954 уку елында төрек филологиясе кафедрасын җитәкли. Монда галим төрек авылларында студентлар тарафыннан җыелган материаллар нигезендә «Төрек филологиясе», «Тел белеменә кереш» дигән берничә хезмәт яза. Ул аларны болгар студентларына лекцияләр укыганда файдалана. Бу хезмәтләр хәзер дә Софиянең Изге Климент Охридский университетында кулъязма хәлендә саклана.

Азәрбайҗан теле диалектларын һәм сөйләшләрен өйрәнү белән беррәттән, профессор М.Ш. Ширалиев азәрбайҗан әдәби телен, милли әдәбиятны үстерү проблемаларына аерым игътибар бирә. Үзенең хезмәтләрендә ул XIX гасырда – XX гасыр башында әдәби тел өчен барган көрәшне ачарга омтыла. Мәсәлән, 1956 елда профессор М. Ширалиев «Азәрбайҗан ССР ФА хәбәрләре»ндә «1905 елгы революция һәм азәрбайҗан әдәби теленең халыкчанлыгы өчен көрәш» исемле мәкаләсен бастыра. «Совет чорында Азәрбайҗан әдәби телен үстерү мәсьәләсенә» дигән икенче мәкаләсендә (1957) хәзерге азербайҗан әдәби теленең үсеш юллары гәүдәләндерелә.

Моннан тыш, ул бөек азәрбайҗан шагыйре М.А. Сабирның әдәби иҗатына мөрәҗәгать итә һәм «Сабир теле турында язмалар» хезмәтен яза, анда, шагыйрь теленең гомумхалык теле һәм диалектлар белән үзара бәйләнеше нигезендә, кыскартылган формада XX гасыр башы әдәби теленең характерлы үзенчәлекләрен ачып бирә.

Профессор М.Ш. Ширалиевның азәрбайҗан диалектологиясе үсеше белән бәйле фундаменталь тикшеренүләрен күп кенә халыкара оешмалар бөтенсоюз дәрәҗәсендә генә түгел, дөнья күләмендә югары бәяли. Әйтик, 1957 елда дөньякүләм танылган галим делегат сыйфатында Төрек Лингвистика җәмгыятенең VIII корылтаенда (Türk Dil Kurumu) катнаша, анда әлеге җәмгыятьнең мөхбир әгъзасы һәм мактаулы әгъзасы итеп сайлана.

1952–1960 елларда профессор М.Ш. Ширалиев Азәрбайҗан ССР ФА И. Нәсими исем. Әдәбият һәм тел институтының диалектология бүлеге мөдире һәм бер үк вакытта Азәрбайҗан дәүләт университетының азәрбайҗан тел белеме кафедрасы профессоры вазифаларында эшли. 1960–1968 елларда М.Ш. Ширалиев И. Нәсими исем. Әдәбият һәм тел институтын җитәкли, ә 1968 елның февраленнән Азәрбайҗан ССР Фәннәр академиясенең Иҗтимагый фәннәр бүлеге академсекретаре була.

Профессор М.Ш. Ширалиевның фундаменталь эшләренең берсе – 1962 елда басылган «Азәрбайҗан диалектологиясе нигезләре» дигән хезмәте [Ширалиев, 1962]. Бу китап – диалектларны күп еллар дәвамында өйрәнү нәтиҗәсе. Ул азәрбайҗан диалектлары һәм сөйләшләренә хас үзенчәлекләргә тирән теоретик анализны, аларның специфик һәм уртак сыйфатларын үз эченә ала. Биредә азәрбайҗан диалектлары башка төрки телләр белән чагыштырып яктыртыла. 1962 елда профессор М.Ш. Ширалиев Азәрбайҗан ССР Фәннәр академиясе академигы итеп сайлана һәм шул ук елда аңа «Атказанган фән эшлеклесе» исеме бирелә. 1969 елда ул И. Нәсими исем. Тел белеме институтының беренче директоры итеп билгеләнә. Бу вакытта институтта аның җитәкчелегендә «Төрки телләр диалектологиясе мәсьәләләре» дигән җыентык әзерләнә һәм басыла башлый, ун ел дәвамында ул уңышлы гына нәшер ителә. Үзенең диалектологияне үстерү өлкәсендәге монументаль фәнни хезмәте өчен академик М.Ш. Ширалиев 1972 елда Азәрбайҗан ССРның Дәүләт премиясенә лаек була.

Академик М.Ш. Ширалиев Советлар Союзында гына түгел, дөньяның төрле илләрендә узган халыкара конференцияләрдә, симпозиумнарда һәм конгрессларда совет һәм азәрбайҗан фәнен актив рәвештә популярлаштырган. Беренче диалектологик атласны һәм азәрбайҗан теле сүзлеген төзү дә академик М. Ширалиев исеме белән бәйле. Ул географик тел белеме юлы белән төрки телләрне өйрәнү идеясенең авторы да була.

СССРның иң зур тюркологларының берсе, СССР Фәннәр академиясе академигы А.Н. Кононовның «Совет тюркологиясе» журналында басылган «Мамедага Ширали оглы Ширалиев» дигән мәкаләсендә: «...Изучение тюркских языков методом лингвистической географии вплоть до 50-х годов оставалась одним из самих слабых звеньев в тюркологии», – дигән фикер үткәрелә [Кононов, с. 124].

1960 елда ук М.Ш. Ширалиев «Яңа этапта азәрбайҗан диалектологиясе» дигән мәкаләсендә азәрбайҗан теленең диалектологик атласын төзүнең фәнни нигезләрен һәм юлларын бәян итә һәм чагыштырмача тиз арада аны китап итеп бастырып чыгаруга да ирешә. Төрки телләрнең диалектологиясе мәсьәләләре буенча Бакуда узган Бөтенсоюз киңәшмәсендә нәкъ менә шуңа күрә дә диалектологик атлас төзү эшенә тулаем җитәкчелек итү академик М.Ш. Ширалиевка (1965) тапшырыла. Азәрбайҗан диалектологлары 20 ел эчендә академик М.Ш. Ширалиев җитәкчелегендә 128 картадан торган «Азәрбайҗан теленең диалектологик атласын» төзеп бастырып чыгаруга ирештеләр (1980).

Азәрбайҗан галимнәренең тюркология үсешенә зур өлеш кертүен исәпкә алып, шулай ук совет тюркологиясен алга таба үстерү максатларында СССР Фәннәр академиясе Президиумының «Совет тюркологиясе» бөтенсоюз журналын чыгару турында» карары кабул ителә. Аның максаты: тюрколог галимнәрнең көчләрен берләштерү, идеяләр алмашу һәм тәҗрибә, тикшеренүләр нәтиҗәләре белән уртаклашуны

тәэмин итү, төрки телләрнең башка телләр белән үзара бәйләнеше проблемаларын яктырту, төрки халыклар арасындагы күпгасырлык әдәби һәм мәдәни багланышлар турындагы материалларны бастырып чыгару h. б. Һәм, әлбәттә, әлеге бөтенсоюз фәнни-теоретик журналының баш мөхәррире итеп академик М. Ширалиев билгеләнә. Журнал 1970–1987 елларда басыла. Шушы вакыт аралыгында бу басманың 100 дән артык саны дөнья күрә.

М. Ширалиев үзенең озак еллар дәвам иткән эчтәлекле фәнни-педагогик эшчәнлеге белән Азәрбайҗан мәгарифен үстерүгә зур өлеш кертә. Әйтергә кирәк, фундаменталь хезмәтләр бастыру, дәреслекләр, төрле уку әсбаплары һәм диалектология программалары төзү өлкәсендә дә галимнең казанышлары зур. Аның күп кенә фундаменталь хезмәтләренең берничә басмасы дөнья күрә һәм бүген дә югары уку йортлары галимнәре һәм студентлары аларны яратып куллана. Аның җитәкчелегендә һәм танылган телчеләр белән берлектә югары мәктәпләр өчен берничә дәреслек язылган. Югары уку йортлары өчен диалектология буенча программа һәм дәреслекнең авторы да – академик М.Ш. Ширалиев.

Азәрбайҗан өчен дә, СССР һәм чит илләрнең күп кенә республикалары өчен дә тел белеме өлкәсендә югары квалификацияле кадрлар әзерләүдә академик М.Ш. Ширалиевның роле зур. Галимнең күпсанлы шәкертләре Азәрбайҗанны аннан читтә дә уңышлы тәкъдим итәләр. Мәсәлән, азәрбайҗан теле өлкәсендә галим 10 фән докторы һәм 50 дән артык фән кандидаты әзерләгән. Болар: академик Агамус Ахундов, Тофик Гаджиев, филология фәннәре докторлары Мирза Рәхимов, Исмаил Мамедов, Газанфар Пашаев, Рәхилә Магеррамова, Муса Исламов, Газанфар Кязимов, Мусеиб Мамедов. Аның катнашында 9 үзбәк, 2 башкорт, 2 татар галиме докторлык диссертациясе яклаган. Фән кандидатлары да бар: берешәр – балкар, гагауз, каракалпак, карачай һәм казакъ.

Ул – төрки телләр буенча фәнни эшләрне чагыштырма планда язуның һәм бу өлкәдә кадрлар тәрбияләүнең инициаторы да. Академик М.Ш. Ширалиевның республикабызда фәнни кадрлар әзерләү мәсьәләләренә зур игътибар бирүе нәтиҗәсендә, азәрбайҗан-үзбәк, азәрбайҗан-төрекмән һәм азәрбайҗан-татар телләре өлкәсендә яшь галимнәр үсеп чыкты. Аның тарафдарлары бүген Үзбәкстанда, Төрекмәнстанда, Казакъстанда, Молдавиядә, Карачай-Чиркәстә, Каракалпакстанда һәм элеккеге Советлар Союзының һәм БДБнең башка суверен республикаларында эшлиләр.

Фәнни кадрлар әзерләүдә актив эшләгәне өчен, академик М.Ш. Ширалиев Үзбәкстан ССР Югары һәм урта махсус белем министрлыгының Мактау грамотасы (1977), шулай ук 70 яшьлек юбилее уңаеннан Үзбәкстан ССР составындагы Каракалпак автономияле республикасының Мактау грамотасы (1979) белән бүләкләнде.

Шунысы куанычлы, бүген дә халыкара симпозиумнарда һәм конференцияләрдә күренекле галим М. Ширалиевның тюркология фә-

нендәге роле ассызыклана. Шул уңайдан, 2014 елның октябрендә Бакуда тюркологларның «Элгәрләр һәм дәвамчылар» дигән темага 1 нче Халыкара симпозиумы уздырылуын аерым билгеләп үтәсе килә. Бу чара күренекле фикер иясе һәм лингвист Алибәк Гусейн углы Гусейнзадәнең тууына 150 ел, дөньякүләм танылган тел белгече һәм тюрколог Мамедаги Ширали углы Ширалиевның тууына 105 ел тулуга багышлана.

Күп кенә азәрбайҗан галимнәре академик Мамедаги Ширалиевның иҗатына аерым игътибар бирә. Алар һәрвакыт аның монументаль фәнни тикшеренүләрен югары бәяләделәр. Алар арасында: академиклар Гамид Араслы, Агамус Ахундов, Тофика Гаҗиева; мөхбир әгъза Абдулазал Дамирчизадә; профессорлар: Мирза Рагимов, Газанфар Пашаев, Юсиф Сеидов, Вагиф Асланов, Рәхилә Маграмова, Максим Мәхмүдов, Айдын Нагдалиев һ. б. бар.

Әйтергә кирәк нәтиҗәле фәнни эшчәнлеге өчен академик М.Ш. Ширалиев «Мактау билгесе» (1954) һәм «Халыклар дуслыгы» (1975) орденнары белән бүләкләнә.

Әдәбият

Абдуллаев А. Крупный советский тюрколог // Баку. 1969. 3 дек. С. 3.

Атакишиев А. История Азербайджанского Государственного Университета. Баку: Изд-во АГУ, 1989. С. 217–218.

Болдырев Р. «Столетие со дня рождения академика А.Е. Крымского // Советская тюркология. 1971. № 1. С. 124–127.

Выступление Президента Азербайджанской Республики на церемонии открытия министерской конференции Движения неприсоединения на тему «Поощрение международного мира и безопасности во имя устойчивого развития» // Бакинский Рабочий. 2018. 6 апр. С. 2–3.

Выступление Президента Азербайджанской Республики И. Алиева на VII Саммите сотрудничества тюркоязычных государств // Бакинский Рабочий. 2019. 16 окт. С. 2–3.

Выступление первого Президента Казахстана – Елбасы, почетного председателя Тюркского Совета г-на Нурсултана Назарбаева // Бакинский Рабочий. 2019. 15 окт.

Выступление Президента Узбекистана г-на Ш. Мирзиева // Бакинский Рабочий. 2019. 15 окт.

Выступление Премьер-министра Венгрии Виктора Орбана на VII Саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств // Бакинский Рабочий. 2019. 16 окт.

Дадашзаде М. Люди науки. Исследуя родной язык... // Бакинский Рабочий. 1969. 3 дек.

Касимов М., Исламов М. Люди науки. Изучая богатство языка // Бакинский Рабочий. 1979. 26 окт.

Кононов А. Мамедага Ширали оглы Ширалиев (к шестидесятилетию со дня рождения) // Советская тюркология. 1971. № 5. С. 124–127.

Кононов А. П.М. Мелиоранский и Отечественная тюркология // Советская тюркология. 1971. № 5. С. 6–23.

Кязимов Г. Azərbaycan dialektologiya elminin banisi Tədqiqlər. 2009. S. 9–14.

Материалы VII Саммита Тюркского Совета// Бакинский Рабочий. 2019. 15 окт. С. 1–8.

Пашаев Г. Türkologiyya elminin patriarxı // Azərbaycan qəzeti. 2009. 7 нояб.

Пашаев Г. Borcumuzdur bu ehtiram. Unudulmazlar haqqında uvertüra // Bakı. 2010. S. 18–28.

Рагимов М. Научная деятельность академика М.Ш. Ширалиева // Вопросы тюркологии. Баку: Элм, 1971. С. 3–14.

Распоряжение Президента Азербайджанской Республики И. Алиева «О проведении 110-летия академика Мамедаги Ширалиева» // Бакинский Рабочий. 2019. 20 июля. С. 1.

Ширалиев М.Ш., Асадуллаев С. Советская тюркская филология и задачи журнала «Советская тюркология» // Советская Тюркология. 1970. № 1. С. 3–15.

Мустафаев Намазали,
тикшеренүче галим
(Баку, Азәрбайҗан Республикасы)